

Fataburen 1985

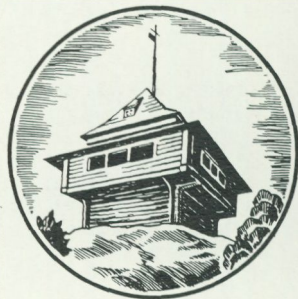
Fataburen

1985

Det sårbara samhället

Fataburen

1985

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktör: Mátyás Szabó
Redaktionssekreterare: Berit Nordin

Summaries translated into English by
John Hogg

Omslagsbild: Målning av Paolo Uccelli (ca 1397–1475), Sankt Göran
och draken, omkring 1455.

Omslagsarrangemang: Håkan Lindström
Om inte annat anges tillhör bildmaterialet Nordiska museet
© Nordiska museet och respektive författare
Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1985
ISBN 91 7108 247 6
ISSN 0348 971 X

Skilsmässa – farligt område?

Om störningar i parförhållanden på 1800-talet

Angela Rundquist

Fataburen 1969 dominerades helt av artiklar kring giftermålet; giftas – eller ej var frågan. Den omvända frågan, skiljas – eller ej, är betydligt mer laddad och farlig, trots att skilsmässan är väl så vardaglig som giftermål och samboende. Skilsmässa är kaos, äktenskap ordning. Samboende flyter mellan dessa poler i oreglerade vågor, beroende på den aktuella situationen och parternas privata känslor. Familj och släkt är traditionella forskningsområden för antropologer, etnologer och historiker. Dit hör också legala och informella parbildningar, generationskonflikter liksom änkors och änklings omgiftesmonster (jfr Gaunt 1983, Matovic 1984 mfl). Hur schismer i parförhållanden hanterades på 1800-talet och långt in i vårt sekel har inte fångat etnologers intresse i samma grad som de mer problemfria fenomenen i människors verklighet. Studiet av äktenskapliga kriser och skilsmässomönster är i stället psykologers, rättshistorikers, juristers och sociologers revir.

Till västerlandets mentalitetshistoria hör synen på skilsmässa. Principen enligt den nytestamentliga grundtanken var att makar var förenade för livet och "att vad nu Gud har sammanfogat, det må människan icke åtskilja" (Matt 19:6). Men döden har aldrig ensam varit det enda alternativet för att lösa problem i samlevnaden mellan en man och en kvinna. Två lagligt accepterade skilsmäsoorsaker på 1800-talet var äktenskapsbrott och ondskefullt övergivande. Enligt den gammaltestamentliga lagen dömdes den som begick hor till döden och enligt det lutherska tänkesättet var en för-lupen att anses som död. Under förra seklet kringgicks Guds bud genom att lag och kyr-

ka såg de skyldiga som symboliskt döda, varför de förorättade utan hinder kunde ingå nytt äktenskap.

Skilsmässa var ovanlig på 1800-talet. Det berodde inte på att gifta par var mer harmoniska då utan på att lag och kyrka hade makt att effektivt motarbeta upplösningar av äktenskap. Familjen bildad av det lagligt vigda paret var grunden i det patriarkaliska samhället och fick inte hotas. Men äktenskapsskillnad, separation och övergivande förekom och var de definitiva och tydligaste tecknen på en splittring; andra var mer svårdefinierade. Den frånvarande mannen, i krig och på arbetsvandring, långt från hustru, barn och släkt, betydde för många par en informell väg att minimera fysisk och psykisk kontakt utan att behöva gå igenom en skilsmässa, som kunde bli lång och dyrbar. Besuttna på 1800-talet hade den ekonomiska och rumsliga möjligheten att reglera kontakten makar emellan. Flera stora bostäder, skilda sovrum och olika vanor skapade en önskad och nödvändig distans och underlättade beslutet att inte skiljas. Att periodvis, eller helt, leva långt från varandra i tid och rum, har alltid varit ett alternativ för att lösa problem i samlivet utan att bryta upp helt. Men även för människorna på 1800-talet kunde äktenskapet utvecklas till en så bräcklig konstruktion att inte ens rädsla för den allmänna meningen eller för kyrkans fördömande kunde rädda det.

Vilka skildes på 1800-talet och hur?

För dem som önskade en faktisk skilsmässa inom lagens ram väntade en lång och slingrig väg. Lagligt vigda par måste vända sig till kyrkoherde, domkapitel och världslig

rätt för att få en förening upplöst, ofta i avsikt att gifta om sig. Fram till 1915 måste också rättsriktigt fästade (trolovade) inför giftoman och vittnen, som önskade bryta ett äktenskapslöfte, begära trolovningskillnad. Var de ense och samlag inte förekommit, anmälde de sitt beslut till domkapitlet, som utfärdade skiljobrev. Präst eller barnmorska skulle intyga att kvinnan ej haft sexuellt umgänge.¹ Ville bara en av de trolovade bli fri, återopade den parten något av de återgångsskäl som gällde även för gifta (se nedan). Ingen av de trolovade fick gifta sig med någon annan förrän trolovningen var upplöst. Trolovningen betraktades som ett sk ofullkomnat äktenskap om fästmon lägrats; hade paret barn och kvinnan kyrktagits som mannens fästekvinna, ansågs avkomman som född inom äktenskapet och modern hade hustrus rättsstatus. Ända till 1974 förekom det att trolovade vid en brytning kunde bli ålagda att ge tillbaka varandra gåvor. Men om en part var skyldig till separationen, hade han eller hon ingen rätt till detta och kunde även bli skyldig att ersätta den andre, ett slags skadestånd.

För ett fullkomnat äktenskaps upplösning var proceduren givetvis än mer komplicerad och den styrdes av vad som kunde åstadkommas: återgång eller skillnad. Med återgång menas att det rättsliga tillstånd som rådde före äktenskapet skulle återställas. Gemensamma barn räknades dock som äkta. Skäl för att konstatera ogiltighet från begynnelsen var tvegifte, impotens, tvång, bedrägeri och misstag angående brudens jungfrudom. Även felande äktenskapsålder, hor begånget före vigseln, släktskap och fallandesot gav domkapitlet anledning förklara äktenskapet annullerat.

Skillnad i äktenskapet (det vi kallar skilsmässa) är sedan 1915 det enda alternativet för laglig upplösning av äktenskapet. Sedan 1734 avgörs den i världslig domstol. Under förra seklet var de entydiga, laga skillnadsgrunderna endast äktenskapsbrott och egenvilligt övergivande, genom utlandsresa eller helt enkelt spårlöst försvinnande i mer än ett år.

Gör mannen hor, och will hustrun ej förlåta honom brott sitt, och hafwer hon ej haft sängelag med honom, sedan det henne kunnigt blef; då må skillnad i äktenskapet ske, och hafwe han till henne förwerkat hälften af sin giftorätt i boet. Gör hustrun det; ware lag samma, dertill miste hon ock sin morgongåfwa. Hafwa de begge hor gjort, och endera med den andra ej blifwit förlikt; då må deras äktenskap ej skiljas.³

Rätten dömde och domkapitlet utfärdade skiljobrevet fram till 1915. Inte ens när otrohet bevisligen förekommit, eller en part försvunnit i avsikt att få slut på äktenskap, slapp kontrahenterna genomgå utdragna försök till medling och varningar hos de kyrkliga myndigheterna före domslutet.

Men 1800-talets äktenskap var inte impregnerade mot osämja, slocknad kärlek eller andra icke lagstadgade skillnadsgrunder. Där en eller båda makarna ville skiljas var första steget att underkasta sig församlingsprästens och kyrkorådets kyrkotukt. Förmaningar och varningar, böter och kanske to m fängelse kunde vara förspelen till en tidsbegränsad hemskillnad.

Der hat och bitterhet emellan man och hustru uppkommit och endera derom hos presterskapet gör anmälan eller det eljest kunnigt warder; då skola makarna af kyrkoherden i församlingen warnas, efter thy i kyrkolagen säges. Sämjas de ej ändå; warden inför kyrkorådet ytterligare warnade.⁴

Efter hemskillnaden under vilken de ej fick besöka varandra, ägde makarna att anhålla om kunglig dispens; Kungl. Maj:t gav domstolarna rätt att avgöra skillnadsmålen efter eget omdöme. Dispens kunde sökas om grunden var tex våld mellan makar, endera var straffad, slöseri, dryckenskap, våldsamt sinnelag och verklig galenskap. Det var dessutom belagt med böter om makarna "af wrede och ondskas, slå hwarannan blå eller blodiga, lama eller lytta".⁵

Konsekvenser av skilsmässa

För de inblandade blev följderna av en skilsmässa kännbara. Processen var kränkande och omständlig och de ekonomiska verk-

ningarna obilliga. Vid hor miste den skyldige hälften av giftorätten. Var kvinnan den brottsliga förlorade hon dessutom morgongåvan, som skulle gett henne ekonomisk trygghet ifall hon i stället blivit änka. Den som förlöpte sin maka förlorade hela sin giftorätt. När det gällde vårdnad av barn var också skuldprincipen ledande, inte lämpligheten. Även möjligheten att gifta om sig var begränsad. Vid hor fick den skyldige inte ingå nytt gifte förrän den förorättade var död, omgift eller givit sitt samtycke. I det senare fallet krävdes ändå Kungl. Maj:ts tillstånd (jfr Stjernstedt 1934). En skilsmässa var inte som nu en privat kris. Varje skilsmässa var unik och störde den sociala harmonien. De involverade undslapp inte kyrkans och statens sanktioner. Även då orsakade den oreda och osäkerhet i de nära relationerna, men inte bara i vänskretsen utan även för släkt och församling. En skilsmässa gav upphov till omplaceringar på den sociala kartan; kanske försvann någon av de fränksilda från nätverket.

Hur berättigad en skilsmässa än var, förknippades den, långt in på 1900-talet, med skam och skuld och kunde kasta en person ur hans eller – i synnerhet – hennes sociala cirklar. Sympati från den närmaste omgivningen var inte den dominerande reaktionen. Människor blev ständigt påmind om det tabuerade i att tumma på äktenskapets exklusivitet. Då, som nu, var äktenskapet en skör konstruktion som kunde falla samman genom oförutsägbara påfrestningar både inifrån och utifrån. Men kyrkans och lagens maktspråk trängde in i de mest privata delar av människors liv och tvingade många att lösa problem eller hitta ett modus vivendi utan att ta till skilsmässa. Alla synliga uttryck för störningar i parförhållanden var vanhedrande och tonades ner; äktenskapets potentiella bräcklighet tilläts inte bli tydlig. Skilsmässa symboliserade kaos och det okända och den brytning den faktiskt var.

En vecka i Köpenhamn eller en vaxholmsresa

Ett uttryck som användes under förra seklet var "den långa vägen". Den väntade dem som enats om skilsmässa utan att kunna eller vilja återopa hor eller egenvilligt övergivande som grund. En av båda önskad skilsmässa låg långt fram i tiden för dem som måste foga sig i prästens medlingsförsök, varningsgraderna inför kyrkorådet och skillnad till säng och säte i kanske minst ett år. Makarna kunde to m förbjudas, vid vite av fängelse, att besöka varandra under denna tid. Otåligen par slog då in på den "korta vägen" för att inom lagens ram reducera skilsmässoprocessen så långt det gick. En "för rättskipningen ovärdig komedi" spelades upp av de ekonomiskt bättre situationerade. Under föregående århundrade räckte det nämligen att en av makarna for till närbelägen utrikes ort, vanligen Köpenhamn, och lät meddela sin avsikt att ej vilja fortsätta äktenskapet. Den hemmavarande stämde då den förlopfne och skilsmässa erhöles utan dröjsmål. Det var inte lagstadgat hur länge en vistelse utomlands skulle vara. En vecka i Köpenhamn var tillfyllest för att ett äktenskap skulle få ett snabbt slut. Uttrycket Köpenhamnsresa blev en begriplig metafor för en strategiskt planerad snabbskilsmässa.⁶ Även om makarna var överens, fanns ett riskmoment för den som tog på sig rollen som den förlopfne; den "hafve ingen rätt sin lott i boet, eller fasta gods sitt, att råda".⁷

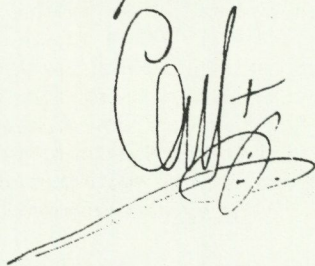
Inte bara män företog en resa över Sundet, även kvinnor for till den danska huvudstaden. När Siri von Essen och Carl Gustaf Wrangel beslutat skiljas 1876 bestämdes att "Siri skulle resa utrikes varefter Wrangel ska stämma henne som 'förlopfen' hustru och begära skilsmässa".⁸ Hon for till Köpenhamn som så många andra, och snart var skilsmässan ett faktum. Siri blev fri att gifta sig med August Strindberg. För paret Wrangel skulle erkännandet av faktiskt begångna äktenskapsbrott blivit en svärutplånad skam för Siri och ett slut på officerskarriären för Carl Gustaf.

För dem i samhället som ej var så rädda

Stockholm
Här i p^o Stockholms Slott d. 7. Juni 1809
info
Hans Konge Höghet Riksförståndaren

Uppå deras inkomnen anvisning
Anvisning, såltes Hans Konge
Höghet Riksförståndaren i Na-
des tillåtelse, at Kammarherren Ulf-
Egon Grefve Gustaf Bonde och
Frei Grefvinnan Charlotta Bonde
måge från hvarandra i ägdomskapet
skiljas varda, utan at vederbjördes
Comissionen, du de om Skiljesref.
skärande ågde sig anmäla, hvilka
behöfde de vanlige formaliteterna i ägh-
taga.

Stockholms Slott d. 7. Juni 1809
Expedieras

om sitt rykte, fanns en annan möjlighet att förkorta processen. Makarna kunde tex komma överens om att mannen skulle simulera horsbrott. Att bara hävda "köttslig beblandelse med okänd person"⁹ godtogs inte som tillräckligt bevis på otrohet.

Den visshet om horsbrottet som lagen förutsätter, kan och bör icke anses vunnen genom ena makans blotta uppgift eller erkännande, så att endast derpå tillåtelse till äktenskapsskillnad grundas får, utan åligger det domaren noga undersöka om brottets verklighet till ort, tid och person med det mera, som leder till fullkomlig och säker upplysning.¹⁰

Horsvittnen grillades kunnigt i rätten. Godtagbara indicier kunde en förstående äkta man bidra med genom att företa en "vaxholmsresa" (av namnet att döma mest praktiserad i Stockholm, men förekom i hela riket) och låta sig överraskas i en spelad (eller verklig?) intim situation med en annan kvinna, det som på engelska kallas "hotel evidence".

Skilsmässor i aristokratien

Även om skilsmässor var ovanliga, så förekom de i alla sociala grupper. Medlemmarna i högsta societeten, vilka av olika skäl önskade skilja sig, var likväl gynnade i flera avseenden. Ekonomiskt fanns inga hinder att utnyttja det sociala kontaktnätet på samhällets topp. Jurister anlätades för att underlätta och påskynda processen. Synen på skilsmässa framstår i memoarer som pragmatisk och inte särskilt fördomsfull. Social utstötning av fränskilda var inte regel och även ekonomiskt missgynnade i en skilsmässa kunde lita på släktsolidariteten för sin bärgning. Liksom i övriga samhällsklasser trädde den sociala kontrollen i kraft, när beteendet alltför mycket avvek

från accepterade interna regler. Toleransen synes dock ha varit större i det högsta skiktet än i de borgerliga kretsar som traditionellt anklagat adeln för lättsinne och slapp sexualmoral i sin puritanska iver att byta plats med den ledande aristokratien. Orsakerna till skilsmässa behandlas med diskretion i tryckta minnen. Men otrohet förekom, liksom att kärleken tog slut. Den verkliga orsaken kom inte alltid fram i rätten.

Gifta kvinnor, länge och ofta lämnade ensamma, tilläts en större grad av frihet än de ogifta när det gällde umgänget med det andra könet i sällskapslivet. Men även inom den egna kretsen fanns oskrivna regler som trädde i kraft när en gift kvinna tänjt för mycket på gränserna. Den vackra Jacqueline Gyldenstolpe blev ordentligt tillrättavisad av sin far och sina bröder "för sitt levnadssätt under hennes mans långa bortovaro i en diplomatisk beskickning".¹¹ Klander hjälpte inte och hon blev skild från sin man Carl Gustaf Löwenhjelm 1828. Hennes föräldrar hade också skilts 1810. Redan året därpå var hennes mor Aurora Gyldenstolpe omgift med Gustaf af Wetterstedt, sedemera utrikesminister. Modern visade, trots egna erfarenheter, ingen förståelse för dotterns skilsmässa och hon var så bitter att hon vägrade träffa sin fd måg. Ändå visade paret af Wetterstedt "en förfrihet i vanor och åskådningssätt, som säkerligen var ganska ovanlig på den tiden beträffande skilsmässa makar emellan".¹² I utrikesministerhotellet på Blasieholmstorg 8 stod till vardags dukat med tre kuvert i matsalen, i den händelse Aurora af Wetterstedts förste man, Nils Gyldenstolpe, skulle komma. Ingen av de inblandade i denna triangel förlorade sin plats i societeten eller vid hovet. Och på Auroras begrav-

Kammarherre Gustaf Bonde, sedermera kallad den blinde excellensen, och hans hustru Charlotte beviljades 1809 kunglig dispens utan föregående kyrkotukt, som annars var praxis för hög som låg. Paret hade efter bara två års äktenskap funnit att deras lynnen ej stämde överens. Men den unga grevinnan hade förälskat sig i en gardeslöjtnant med vilken hon också gifte sig bara ett år efter skilsmässan. Riksarkivet. Statsrådsprotokoller öfver Justitieärenden för 1809.

ning gick de båda männen sida vid sida intill kistan. Gyldenstolpe begravdes på egen önskan nära den wetterstedtska graven på Nya kyrkogården i Stockholm.

Adliga och inflytelserika par utnyttjade sin ställning för att erhålla kunglig dispens, ett instrument med traditioner från enväldets tid. Deras sociala position och närhet till hovet bidrog till att de i en del fall kunde slippa de pinliga varningsgraderna. I början av seklet beviljades tex kunglig dispens åt en generaltygmästare och hans hustru trots att kyrkotukt inte föregått ansökan. De hade angivit kallsinnighet som orsak. En generallöjtnant och hans maka anhöll om skilsmässa på grund av oenighet och bad att bli besparade fingera ett äktenskapsbrott för att påskynda proceduren. Den sedemera blinde excellensen Gustaf Bonde och hans grevinna erhöll efter bara några års äktenskap och utan några som helst kyrkliga ceremonier kunglig dispens. I sin ansökan uttryckte de enbart hänsyn och aktning för varandra, men, tyvärr, stämde inte lynnena överens.¹³ Paret Bonde hade inte några barn tillsammans vilket torde ha underlättat det kungliga beslutet. Men den riktiga orsaken avslöjades bara ett år efter det att dispensen beviljats. Charlotte Bonde gifte då om sig med en ung gardeslöjtnant. Gustaf Bonde gifte aldrig om sig.

Men herrskapsfolk skonades inte alltid, praxis var ändå att alla, hög som låg, måste underkasta sig kyrkans inblandning i de mest intima angelägenheter. Präster blev underrättade om tecken på missämja i både slott och stuga. De kallade till sig även ståndspersoner och tillrättavisade dem. Ett hovrättsråd och hans hustru tex var så stridiga sinsemellan att de inte dolde sin bitterhet "ens för barn och tjänstefolk". Kvinnan var utom sig av oro för att hon ej "uppfyllde en makas och moders plikter och gjorde sin man kostnad och bekymmer". Långa tider bodde hon ensam, utan sin man. Familjens levnadsmönster hade helt fallit ur hustavlans ram. Paret's själasörjare sökte stödja dem och utverka dispens för att få ett snabbt slut på det olidliga äktenskapet. Men makarna hade inte genomgått var-

ningsgraderna enligt kyrkans och domstolens regler, varför dispensen ej beviljades. Först sedan de genomgått kyrkotukten och dömts till så kort hemskillnad som möjligt beviljades skilsmässa.¹⁴

Även Siri och August Strindberg infann sig 1890 hos kyrkoherden "för att motta varning och förhållas det orätta i att de levde åtskilda" och några veckor senare redogjorde de inför kyrkorådet för orsakerna till osämjan. Först därefter vidtog de världsliga förhandlingarna som ledde till hemskillnad och skilsmässa.¹⁵

Ett annat par däremot, ståndspersoner i Värmland, valde "den korta vägen", sedan hustrun bekant leda och förtvivlan vid äktenskapet redan från bröllopsdagen. Mannen skaffade bevis för begången otrohet mot hustrun för att snabbt upplösa äktenskapet.

Det berättas, att före skilsmässan Bratt och hans fru bjudit alla sina grannar till stor middag på Forsvik, hvarvid han hållit tal och yttrat: "Vi skiljas som vänner med största högaktning för hvarandra."¹⁶

Den rituella måltiden för att celebrera en skilsmässa och utåt demonstrera en bestående vänskap bör rimligen ha förbryllat gästerna. Som symbolhandling hör den mer hemma i vår egen tid.

I 1800-talets hierarkiska samhälle, där varje skikt hade egna normer för vad som var tillåtet eller förbjudet, synes bigotteri ha varit mindre utbrett i toppen av samhället, åtminstone så länge individerna höll sig inom de egna cirkelarna. Däremot hörde en mesallians till det som mobiliserade släkten att ingripa. En planerad vigsel mellan en man av börd och en kvinna av folket höll på att omintetgöras genom att hans mor anmälde hinder vid lysningen.

Von K hade "hos wederbörande Pastor begärt lysning till äktenskap med Elna L., men v. K:s moder deremot anmält protest; instämde von K. sin moder och hennes öfrige barn, med påstående att de måtte förpligtas lemna sitt bifall till ofwannerörde äktenskap. Häradsrätten fann de omständigheter att v. K. wore af bättre stånd än Elna L.

Med förstående af Waxholms Rådshufvud Ratts
 laga kraftverma Utslag, den 19 sept. J. 1860, hvarjournen
 domad blifvit till Hållnad i äktenskapet emellan
 Cooperwards Capitän Wilhelm Johan Bersén af hans
 hustru Elise Losenberg, på grund deraf, att man-
 nen ~~hansbrott~~ med en okänd quinsperson hots-
 bratt begått, anfördes båda dessa makar om erhål-
 lande af Skiljobrev.

Med bifall härtill beslutade Renskriftnings, att skil-
 jobrev skulle göras makarna Bersén i vanligt ordning
 utfärdas.

1860 erhöi makarna Bersén skiljobrev på grund af att mannen begått
 horsbrott med en "okänd quinsperson", vilket inte var vanligt. I allmänhet
 krävdes horsvitnen som förhördes noga. Stockholms stadsarkiv. Stock-
 holms domkapitel. Protokoll 1860.

och att han ehuru kommen till myndig ålder,
 blifwit ställd under förmyndarinseende, icke ef-
 ter Lag innefatta anledning för v. K:s moder att
 lägga hinder för den v. K., med samtycke af Elna
 L:s föräldrar hos vederbörande Pastor begärda
 lysning, samt / . . / förklarade v. K. äga, att, utan
 hinder af modrens och hennes öfrige barns utan
 fog förebragta bestridande, låta efter föregången
 lysning, äktenskapet med wigsel fullbordas".¹⁷

Man anar socialt missnöje och rädsla för
 minskad ekonomisk kontroll bakom mo-
 derns försök att med lagens hjälp hindra
 giftermålet. En mesallians kunde medföra
 att en person fick krypa ur sin egen sociala

cirkel, försåvitt inte en synnerligen god
 ekonomi kompenserade bristen på nobless
 hos hustrun.

Ett äktenskap kunde både börja och sluta
 med dramatik. Kring mitten av 1800-talet
 mötte Nils von Höpken

i Greffenbergs kallvattenanstalt . . . en ung inta-
 gande Ungerska gift med en Hussaröfverste.
 Hennes svarta sentimentala ögon och orientalis-
 ka fägring eröfrade den ståtliga Svensken, hvars
 hyllning besvarades och vid slutet af badséjournen
 voro, trots de kalla öfversköljningarna, de begge
 älskande eld och låga. Men nu anlände Öfversten
 för att hämta sin fru; för att med ens débarassera

sig från sin rival, bjöd Höpken ut honom. En duell på pistol, dervid H:s kula sträckte Ungrenen död till marken.¹⁸

Efter ett sorgear, vilket både anständighet och lag krävde, var den vackra änkan omgift och installerad som härskarinna på det nyrestaureerade Bogesund utanför Stockholm och lyste på hovbaler och i societeten. Paret fick två barn och en ung älskvärd informator kallades in från Tyskland för att undervisa dem.

En vacker dag försvann tysken i sällskap med Friherrinnan; efter laglig skilsmässa följde giftermål och H å sin sida gifte om sig, men varnad af bitter erfarenhet, denna gång med en liten och snäll svensk fröken, hvars brist på yttre fågring, tillförsäkrade honom ett lugnare äktenskap.¹⁹

Några problem att erhålla äktenskapsskillnad torde inte Höpken haft; äktenskapsbrott och egenvilligt övergivande var för sig hade räckt som orsak.

Hustavlans par

På 1800-talet, då den lutherska etiken härskade, vakade kyrka och samhälle över att familjen som ekonomiskt system och äktenskapets monogama exklusivitet inte hotades. Sexualitet förnekades inte, men accepterades endast inom kontrollerbara lagvigda former, och då i barnalstrande syfte. Äktenskapets främsta funktion, reproduktionen, var så viktig för samhället, att kunglig dispens krävdes för giftermål, om någon av parterna visste med sig inte kunna uppfylla detta krav.

Då hemmansbrukaren J M, enligt läkarintyg, var, i anseende till missbildning, oförmögen att afla barn, och N Härads=Rätt genom beslut den 11 Mars 1844 förklarar nämnde naturfel utgöra laga hinder för J M att i äktenskap ingå; sökte denne hos Kongl Maj:t nådig tillåtelse att få gifta sig med Pigan S L Johansdotter, hwartill såväl hon som hennes fader, oaktadt erhållen kännedom om berörde naturfel, lemnat samtycke; och fann Kongl Maj:t skäligt förklara, att det angående J M:s kroppsbeskaffenhet anmärkte förhållande icke, enligt Lag, utgjorde hinder för honom att med S L Johansdotter, som dertill samtyckt, träda i gifte.²⁰

Oförmåga till sexuell samliv var ett bedrägeri som ogiltigförklarade vigseln och den lurade parten var fri att gifta om sig genast.

Är man eller qvinna af naturen wanför, och till äktenskap alldeles obeqwäm, eller drages han eller hon med obotelig smittosam sjukdom, förtiger det, och swikeligen förleder annan till giftermål med sig; warder det fulltygad, gånge då äktenskap åter; och den brottslige njute ej gifto rätt i boet, upprätte och all skada (och plikte, som för annat bedrägeri framdeles skils).²¹

Hor, övergivande och vägran att fullgöra den äktenskapliga plikten var brott mot äktenskapets oupplösliga väsen och kunde locka den oskyldige eller övergivne till olovliga förbindelser. Den skyldige dömdes till vad som framstår som en social död, därmed underlättande den förorättades omgifte. En fränksild kvinna hade följdriktigt en änkas rättsliga status och en större bestämmanderätt över sin ekonomi än en gift kvinna.

Prästernas plädering för äktenskapet och deras dundrande salvor mot osämja och otrohet ingick i den kyrkliga pedagogiska och själavårdande verksamheten och hade större nedslagskraft på landsbygden, där alla kände alla, än i städerna. Missförhållanden väckte förargelse i den lilla församlingen. Inte bara vigda par blev rannsakade inför sockenstämma, domkapitel och världslig domstol. Även trolovade fick finna sig i detta. Skedde inte trolovning under vedertagna former kunde det gå som för

Drängen A, som sedan han under äktenskapslöfte häfdat Pigan E, och, efter det han låtit henne såsom sin fästeqvinna kyrkotagas, blifwit af Domstol ålagd att låta sig med henne sammanwiga, begick derefter lägersmål med Pigan B, samt anhöll hos Kongl Maj:t, att, då E sin rätt till äktenskapet eftergifwit, han finge från henne warda skild och tillåtas med B, ingå äktenskap. Och då, så widt handlingarne utwisade, trolofning icke föregått E:s häfdande och hon från äktenskapets fullbordan afstått, fann Kongl Maj:t ärendet ej tillhöra dess omedelbara upptagande.²²

Drängen behövde bara anmäla detta till domkapitlet som utfärdade att något hinder för att gifta sig med pigan B fanns inte.

På sockenstämman togs inte bara praktiska gemensamma problem upp, utan även de mest privata familjeangelägenheter som tvist, gräl och dryckenskap om de upplevdes som en förargelse i församlingen. Här bland fränder och vänner började skilsmässoprocessen. I första hand försökte man hindra en upplösning som upplevdes som en störning i det sociala nätverket.

Det var socknens egen polis, kyrkoråd och stämma, som hade det primära ansvaret för att sexualiteten hölls inom vedertagna gränser. "Sockenborna hade att inför sina grannar och övriga invånare stå till svars för sitt sätt at leva."²³ Tvistigheter eller otukt i ett hus, mellan gifta eller ogifta, ådrog sig socknens uppmärksamhet. Ryktet att tex den unge bonden Pehr Jonsson i Stora Malms socken skulle "föra et oanständigt och förargeligt lefwerne med sin tjenstepiga" ådrog honom varningar inför kyrkorådet. Antingen skulle han skiljas från pigan eller äkta henne, annars "må han wid nästa Höste Ting tillrättaställas".²⁴

Inte alltid försökte man till varje pris legalisera en fri förbindelse. Pastorn kände sina församlingsbor och kunde avråda äk-

enskap om han fann att parterna ej passade ihop. Getkullan Anna i Kolmården hade framfört klagomål på drängen Peter Bergqvist. Han hade lägrat henne under äktenskapslöfte, men ville nu ej gifta sig med henne. Efter att ha hört drängens version bedömde prästen att äktenskapet skulle bli olyckligt och ej borde tvingas fram. Men böta fick de båda för den förargelse de åstadkommit.²⁵

Även på 1800-talet kom frågor om barn upp i skilsmässoprocessen. Hade makar barn, fick den som inte vållat skillnaden vårdnad av barnen. Var båda skyldiga, blev den mest lämpade ansvarig och i det fall båda var lika lämpliga, "ware då mannen närmare".²⁶ Barnlöshet var en faktor som kunde underlätta en önskad skilsmässa, ef-

En övergiven maka stämde den andre som förlupen och erhöll då skilsmässa genast om den förlupne meddelade sin avsikt att ej fortsätta äktenskapet. Vid äktenskapsbrott beviljades skilsmässa genast. I andra fall måste makarna leva åtskilda under en tidsbegränsad period under vilken de allvarligt skulle söka försonas.

tersom barnalstring var äktenskapets huvudsakliga funktion. Även oäkta barn kunde påverka både skillnad och omgifte. Inte alltid befann sig ogifta mödrar utanför samhällets skyddande famn (jfr Frykman 1979). Horsbrott med oäkta barn som följd var inte ett oöverstigligt hinder för omgifte. En man som under sitt tidigare äktenskap "föröfwat horsbrottet och sammanafat barn" med en piga, sökte, med sin förra hustrus stöd, tillstånd hos Kungl Maj:t att äkta modern till barnen. Horsbrott var ju ett äktenskapsbrott som måste undanröjas vid omgifte. Mannens begäran beviljades med hänvisning till att parterna "med hwarandra ägde barn, hvilkas vård och uppfostran kunde genom en sådan förening underlättas och betryggas".²⁷

Bry sig eller lägga sig i

Makar som levde i disharmoni lämnades inte åt sitt öde. Osämja, hat, vrede, bitterhet och våld uppmärksammades och oroade i församlingen, där människor levde nära och kunde kontrollera varandras yttre beteende och inre stridigheter. En rad botande åtgärder vidtogs för att i första hand sona makarna. Präst och socknens förtroendevalda med sexmannen (rotemästaren) i spetsen sökte återställa ordningen. Förböner hölls i församlingens kyrka, som om menigheten kunde framkalla enighet. Lyssnade inte mannen och kvinnan, stämde de inför domkapitlet. Nästa steg var den världsliga rätten som kunde döma till böter och till fängelse, samt skilja dem till umgänge, säte och säng. "Framhärda de alltför, skola de offentligen namngivas" och

"lysas en och annan gång till bättring, och på sidstone bindas i sina synder".²⁸ Paret fick undergå den andra varningsgraden hos prästen. Först sedan rätten dömt till tidsbegränsad hemskillnad, låg en skilsmässa inom räckhåll. Äktenskapsskillnader ropades ut från predikstolen. Principen var att med alla medel hindra en upplösning. Genom den långvariga och besvärliga processen skulle par avskräckas från att söka skilsmässa, därom var stat och kyrka eniga. Ett annat syfte var också att fostra män och kvinnor till att avstå från obetänksamma äktenskap.

Det var starka och allt annat än neutrala krafter som sattes i rörelse när individernas handlande alltför kraftigt avvek från normer och sederegler, därmed störande den fastlagda sociala och ekonomiska strukturen. Kyrka och samhälle påminde om den sociala degradering och utfrysning som kunde drabba det tvistande äkta paret. Skam vederfors den som gick emot accepterat beteende och torgförde interna problem. Pressen att leva "i överenskommelse med den allmänna meningens fordringar" var ett psykologiskt hinder mot skilsmässa.²⁹

Endast starka skäl och en stor portion mod ledde till upplösning av en förbindelse och därmed ett utelämnande av de mest privata angelägenheter. Den kulturella definitionen på den tolerabla nivån för oenighet och skilsmäsoorsaker var vitt skild från vad modernerna par skulle uthärda. 1800-talets par tvingades av släkt och sin egen sociala grupp tåla och hantera en hög grad av missförhållanden, och att leva tillsammans för barnens och skammens skull skadade det sociala anseendet mindre än en skilsmässa. I en sammanhållen släktgrupp såväl på landsbygden som i staden, var trycket hårt på äkta par. Släktingar grep ofta in när tvistigheterna nådde en okontrollerbar nivå. Kontinuiteten inom släkten rubbades om någon genomdrev en skilsmässa. Det var en skam för hela släkten.

Slut på äktenskap

Ännu vid sekelskiftet var döden den faktor som oftare skilde makar än en skilsmässa, som länge förblev ett privilegium för de i många avseenden mest gynnade. Längst ner på samhällsskalan fanns de som inte hade något att förlora på en skilsmässa. En del kvinnor valde att skiljas trots den stigma som drabbade en fränskild kvinna. De levde tryggare ensamma, ekonomiskt och socialt, än med en man som smet från både försörjnings- och fadersansvaret (jfr Taussi Sjöberg 1983). För de flesta var skilsmässa en omöjlighet. Bara tanken på en laglig upplösning av ett äktenskap stod i så stark konflikt med den rådande borgerliga familjeideologin, det romantiska kärleksidealet och moderskulten att en skilsmässa i praktiken var otänkbar. De ekonomiska konsekvenserna kunde också bli tunga för vanliga människor. Stat och kyrka hade allt intresse av att propagera för den enade familjen med hustrun-modern som en sammanhållande hemmets ängel.

Informella äktenskap och deras upplösning

En man och en kvinna som levde samman och bildat familj utan vare sig trolovning, lysning eller vigsel, hade inget instrument till sitt förfogande för att legalisera en skilsmässa eller bevaka framför allt barns och kvinnors ställning. Förbindelsen upplöstes genom en viljeakt; paret behövde inte ens vara enigt. Dessa olegaliserade förbindelser var huvudsakligen storstadsföreteelser och ytterst få dokument finns som visar hur "de uppstod och försvann och vilka faktorer som spelade in".³⁰ Tillhörde mannen de övre skikten och önskade avsluta en förbindelse med en kvinna av lägre börd, mor till hans oäkta barn, kunde han placera sin inofficiella familj i en annan bostad. Denna egenmäktigt vunna frihet, kanske i avsikt att gifta sig ståndsmässigt, innebar som regel inte att männen flydde det ekonomiska ansvaret; "mamsell-konkubinerna" var bättre lottade än många av sina otrygga medsystemar i de obesuttna skikten.

Ingen som önskade skiljas slapp kyrkans förmaningar och varningar. Kyrkoherden läste upp valda delar ur Matteus evangelium och Pauli brev för tvistande makar. Makarna fick lova bättring och ett försonligt sinnelag. Två varningsgrader genomgick det äkta paret innan målet kom upp i världslig domstol.

Medan det i vår tid är enkelt och billigt att gifta sig och skiljas, var det på 1800-talet komplicerat både att ingå och lösa upp äktenskap. Visserligen ökade skilsmässorna mot slutet av seklet "framför allt i städerna och större befolkningscentra".³¹ Men över hela riket och i alla samhällsklasser skildes gifta på överhetens villkor. Vägen till skillnad var lång och kantad med svårigheter. På alla nivåer i processen påmin-des paret om det förmättna i att inte hålla samman äktenskapet. Få slapp "vad genom en skilsmässoprocess' meningslösa smuts"³² med förnedrande förhör om skuld och orsak till söndring. På myndighetsnivå var varje skilsmässa i det patriarkaliska samhället ett störande regelbrott. I individernas mikroverld blottlade alla orostecken, vare sig de ledde till skilsmässa eller ej, viktiga och ömtåliga relationer i det täta sociala nätverket. Hela församlingen sökte i konventionella och ritualiserade former hindra en skilsmässa. En öppen konflikt i ett parförhållande åstadkom en kollektiv kris, och var inte enbart en personlig katastrof.

Noter

- 1 Taussi Sjöberg 1983:61
- 2 Hafström 1975:19. Den svenska familjerät-tens historia har tjänat som stöd för hela arti-keln
- 3 Backman 1863:65
- 4 Backman 1863:63
- 5 Backman 1863:64
- 6 Jansson 1964:44
- 7 Backman 1863:66
- 8 Lagercrantz 1980:73
- 9 Wedberg 1935:146f
- 10 Backman 1863:65
- 11 Trolle 1944:15
- 12 Trolle 1944:15f
- 13 Wedberg 1935:147f
- 14 Wedberg 1935:168ff
- 15 Lagercrantz 1980:260
- 16 Dahlgren 1910:196
- 17 Backman 1863:63f
- 18 Dardel odat ms
- 19 Dardel odat ms
- 20 Backman 1863:8f
- 21 Backman 1863:62f
- 22 Backman 1863:23

- 23 Nylander 1961:85
- 24 Stora Malms sockenstämmoprotokoll 1962:9
- 25 Stora Malms sockenstämmoprotokoll 1964:6f
- 26 Backman 1863:65
- 27 Backman 1863:5
- 28 Hellsten 1951:98
- 29 Nylander 1961:86
- 30 Matovic 1984:247
- 31 Taussi Sjöberg 1983:58
- 32 Engels 1973:105

Litteratur

- Backman, J. H.* 1863. Handbok uti Twiste=, Ut-söknings= och Rätttegångsmål. Örebro.
- Dahlgren, Lotten.* 1910. En svensk herrgårds-slåkt. Stockholm.
- von Dardel, Fritz.* Odaterat manuskript. Resa till Vaxholm med Egron Lundgren. Privat ägo.
- Engels, Friedrich.* 1973. Familjens, privategen-domens och statens ursprung. Göteborg.
- Fataburen* 1969. Stockholm.
- Frykman, Jonas.* 1977. Horan i bondesamhället. Lund.
- Gaunt, David.* 1983. Familjeliv i Norden. Malmö.
- Hafström, Gerhard.* 1975. Den svenska familje-rättens historia. Lund.
- Hellsten, Stig.* 1951. Kyrklig och radikal äkten-skapsuppfattning. I striden kring C J L Alm-qvists "Det går an". Uppsala.
- Jansson, Jan.* 1964. Debatten om civiläktenska-pets införande i Sverige. Diss. Lunds universi-tet. Stockholm.
- Lagercrantz Olof.* (1979) 1980. August Strind-berg. Stockholm.
- Matovic, Margareta.* 1984. Stockholmsäkten-skap. Familjebildning och partnerval i Stock-holm 1850–1890. Stockholm.
- Nylander, Ivar.* 1961. Studier rörande den sven-ska äktenskapsrättens historia. Stockholm.
- Taussi Sjöberg, Marja.* 1983. Att skiljas är att dö en smula. (s 55–69). Kvinnovetenskaplig tid-skrift 4/1983.
- Trolle, Alice.* 1944. De voro ett lysande följe. Stockholm.
- Stjernstedt, Georg.* 1934. Äktenskapsskillnad. Stockholm.
- Stora Malms sockenstämmoprotokoll.* IV. 1761–1783. utg Hilding Hjelmberg. 1962. Kat-rineholms hembygdsförening.
- Stora Malms sockenstämmoprotokoll.* V. 1784–1795. utg Hilding Hjelmberg. 1964. Kat-rineholms hembygdsförening.
- Wedberg, Birger.* 1935. Tärningskast om liv och död. Stockholm.

Divorce—a dangerous subject?

Divorce is chaos, marriage order. This was the message to individuals in all social classes in the 19th century Lutheran Sweden. The highest authorities (State and Church) propagated the indissoluble nature of marriage and divorce. Parish priests, neighbours and relatives sought to mediate and admonish when discord became visible and disturbing. Betrothed and married couples, however, obtained divorce on grounds of adultery and desertion. Annulment of marriage was allowed, for example, in the event of bigamy, impotence, lack of virginity, etc. In these cases the principle was that one party had been deceived from the outset. In the event of disagreement or extinct love the couple applied for royal dispensation. The road to divorce was long and trying for all. The couple had to undergo the church's degrees of admonition and a period of separation before divorce was granted. To accelerate the process, a party could travel to Copenhagen and simulate deser-

tion or spend a night at a hotel with someone and thus procure evidence of unfaithfulness. Members of the highest society who desired divorce were favoured through their social contact network, which often included distinguished jurists, but also through a more pragmatic and unprejudiced view on divorce. In some cases closeness to the Royal court could lead to a royal dispensation without the necessity of simulating adultery or passing through the degrees of admonition. In practice, however, social control held sway over high and low. Society watched over the family as a social and economic system. Sexuality was accepted only within the matrimonial setting. Divorce was a disgrace for the family and in the congregation. In the microworld unharmonious couples, adultery and desertion were a disturbing breach of the rules governing the fundamental ideas of domestic duties.